

Plus Ultra

Kwartaalblad voor en door vrijwilligers van de afdeling
Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch

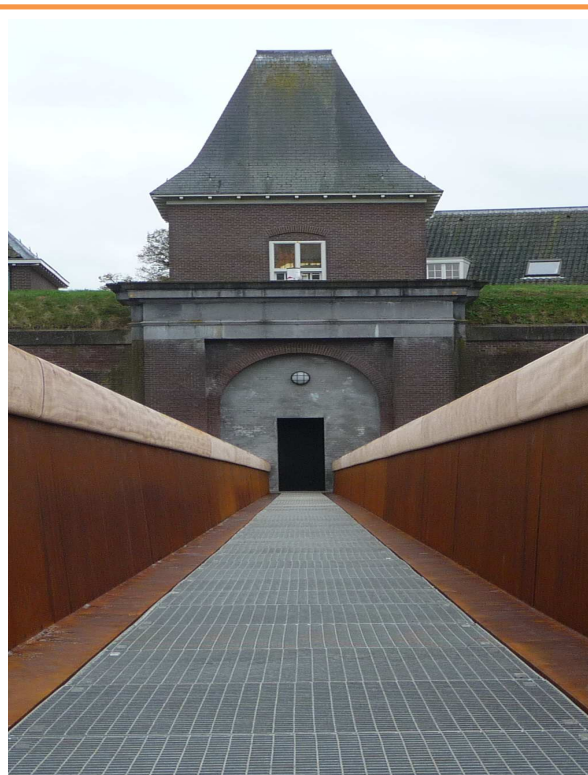
September 2016 No. 18

In dit nummer:

- 2 Van de redactie
- 2 "Jouw moeder heeft iemand vermoord"
- 3 Ik vind een weg of ik maak een weg
- 6 Goed geregeld! Brabanders in het Bosch'
Protocol 1507-1793
- 7 Coquinaria: Omelet met kruisbessen
- 9 De wereld volgens Angelo
- 9 Schatzoeken in 's-Hertogenbosch
- 10 Nieuw, nieuwer en nieuwst
- 12 Kruiden en geneeskunst vroeger en nu
deel 5
- 14 Het Madeliefje
- 16 De dichter en de stad
- 17 Archeologisch onderzoek in 's-
Hertogenbosch; de mansio van Arnoud
Berwout
- 21 Markt 77: De Moriaan
- 22 Integraal werken op beleidsniveau vanuit
de Afdeling Erfgoed
- 24 Tentoonstellingen
- 25 Waar zijn we mee bezig: Karrenstraat 14
en Kerkstraat 16
- 27 Vacature team Bouwhistorie
- 27 Gevonden op Pinterest
- 28 Open monumentendag 2016
- 28 Colofon

De hobby van Eva : zoek en vind! Pagina 9!

De Sortiebrug bij de Citadel. Het hele verhaal
over hoe die brug er eindelijk toch kwam!
Beleef het mee op pagina 3.

Dringende oproep: **Doe mee met de OMD 2016!**
Nog veel vrijwilligers nodig voor Het Groot
Tuighuis én andere panden! Kijk op pagina 28 en
meld je aan bij Celestine.

Van de redactie

We hebben ook dit keer veel lezenswaardigs kunnen verzamelen. Onze auteurs hebben weer hun uiterste best gedaan om Plus Ultra tot een aangenaam en interessant geheel te maken.

Wel moeten we het, door omstandigheden, deze keer doen zonder een episode over de Brabantse Hertogen, maar gelukkig komen onze roemruchte Brabantse heersers uit het verleden weer volop aan de orde in het decembernummer.

Eva van 't Klooster heeft maar liefst drie bijdragen geschreven voor dit nummer. Zo vertelt ze ons meer over haar boeiende ervaringen met geo caching, een bijzondere vorm van lokale ontdekkingsreizen.

Ook spannend: Huibert Crijns doet een boekje open over de totstandkoming van de Sortiebrug bij de Citadel!

En zo is er nog veel meer interessant leesvoer!

Plus Ultra is een blad voor en door vrijwilligers (en medewerkers) van de Afdeling Erfgoed. Voor ons allemaal dus! Heb je ook een idee voor een artikel? Aarzel niet en mail: info@allesinorde.nl.

“Jouw moeder heeft iemand vermoord!”

Door Eva van 't Klooster

Nee, deze titel is niet de cliffhanger van een soap, maar een van de vele reacties van brugklasleerlingen op hun bezoek aan de Afdeling Erfgoed. Op woensdag 29 en donderdag 30 juni kwamen leerlingen van het Jeroen Bosch College bij het Groot Tuighuis en op de Bloemenkamp kennis opdoen over ‘de middeleeuwse stad’ 's-Hertogenbosch via de Erfgoed Route. In het Groot Tuighuis mochten de leerlingen meehelpen met het archeologisch onderzoek in het lab.

Op de Bloemenkamp werden de leerlingen in twee groepen verdeeld. De ene groep mocht met gemeentearchivaris Rolf Hage het depot in. Daar kregen ze van hem uitleg over wat er allemaal in het depot ligt. Ook lichtte hij er een aantal bijzondere archiefstukken uit, zoals een oorkonde met de handtekening van Napoleon.

De andere groep ging met Eva van 't Klooster en Marijke Janssens op zoek naar criminelen in Dataschurk. Dataschurk is een database met criminele dossiers uit het archief van de schepensbank. Ze gaan over de periode 1550-1803. De leerlingen mochten zoeken op achternaam, voornaam, misdaad, straf en locatie en moesten als opdracht opschrijven wat ze hadden gevonden in het systeem. Velen schreven een record over: naam, misdaad en straf. Anderen schreven op dat ze het opvallend vonden dat je vroeger werd opgepakt voor dingen waar je nu geen straf of hooguit een boete voor krijgt (zwerven, prostitutie). Uiteraard werd er gezocht op de eigen achternaam, achternamen van klasgenoten en vooral op achternamen van leraren. Veel gehoorde reacties waren: “Meneer Van Veen heeft iemand neergeschoten” of “Jouw vader is een dief”. Veel leerlingen vonden het een vreemd idee dat alles wat in Dataschurk stond, echt gebeurd is. Na een kwartiertje wisselden de groepen. Zo kregen we drie uur lang elk half uur een groep van 10 kinderen.

Hoeveel er van het vertelde blijft hangen, is altijd maar de vraag. Toch hopen we dat we via de Erfgoed Route met ons enthousiasme en onze kennis toch iets over hebben kunnen brengen over het erfgoed van de stad 's-Hertogenbosch. (Foto: Gemeente 's-Hertogenbosch)

ik vind een weg of ik maak een weg

door Huibert Crijns

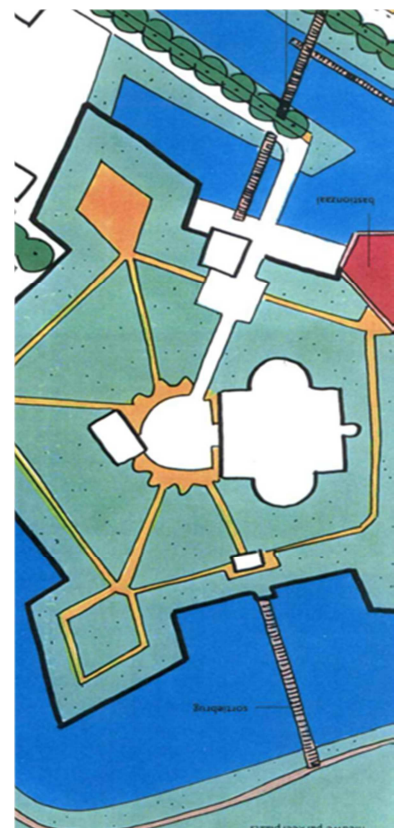
De spreuk *Aut viam inveniam aut faciam*, vertaald in de titel van dit artikel, wordt toegedicht aan Hannibal. Dit zou zijn antwoord zijn geweest toen zijn generaals hem vertelden dat het onmogelijk is om de Alpen over te steken met olifanten. De spreuk is helemaal van toepassing op het uiterst moeizame en taaie proces bij de totstandkoming van de Sortiebrug, het vestingwerkenproject dat in dit artikel centraal staat.

Het Fort Willem Maria, nu beter bekend als de Citadel, is gebouwd na het beleg van de stad in 1629 door prins Frederik Hendrik, als een dwangburcht gericht tegen de bevolking van de stad. Het fort heeft twee poorten. De hoofdingang aan de stadszijde en een kleine poort aan de noordzijde. Vroeger lag er een houten brug over de gracht die de Sortiebrug werd genoemd. Deze 'vertrekbrug' bood de Staatse troepen een veilige aftocht uit de stad in het geval ze de overmacht van een opstand niet zouden kunnen weerstaan.

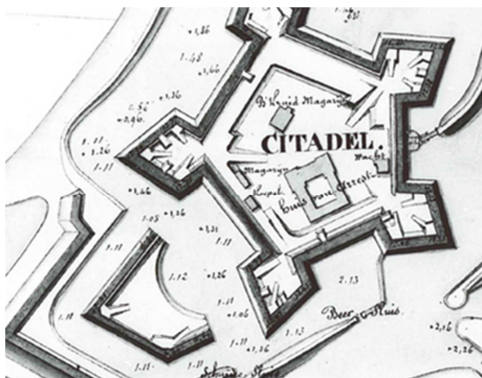

Tot zo ver het 'mooie verhaal' bij de brug, want de cultuurhistorische aanleiding voor de herbouw van de brug is zeer dun. Zo hebben we geen antwoord op de vraag van wanneer tot wanneer exact de brug er heeft gelegen. En de huidige Noordpoort die toegang geeft tot de brug is gebouwd in...1983 zoals de luchtfoto laat zien.

Zoals in het vorige artikel genoemd is het realiseren van een wandelroute op en om de vesting een belangrijk uitgangspunt van de ontwikkelingsvisie Versterkt Den Bosch (vastgesteld door de gemeenteraad in juli 1999). In dit plan is de Sortiebrug bedacht, maar dan in samenhang met een voetbrug over de Zuid-Willemsvaart. Tot 2015 zou een dergelijke brug niet mogelijk of uiterst kostbaar zijn, vanwege de beroepsvaart op het kanaal. Realisatie van de sortiebrug kreeg daarom een lage prioriteit in het ontwikkelingsprogramma vestingwerken. Twee buurtbewoners dachten daar echter anders over. Zij vroegen ons om realisatie van de brug met voorrang ter hand te nemen en verder om geen nieuwbouw voor de roeivereniging toe te staan en om het ravelijn ten noorden van de Citadel te reconstrueren. Een gemotiveerde afwijzing van deze verzoeken weerhield hen er niet van om vervolgens Roeivereniging De Hertog en de Heemkundekring Vrienden van 's-Hertogenbosch voor hun wensen te mobiliseren. Dit leidde bij beide verenigingen tot veel onrust en zelfs rechtszaken. Intussen was ter ondersteuning van de lobby Stichting De Citadel opgericht. In september 2008 maakte deze Stichting gebruik van het inspreekrecht bij de Raadscommissie Ruimtelijke Ontwikkeling en Beheer.

Sortiebrug in plan Versterkt Den Bosch bedoeld in samenhang met voetbrug over de Zuid-Willemsvaart

De sortiebrug moet hebben gelegen tussen de Noordpoort en het ravelijn, in welke periode exact is niet bekend

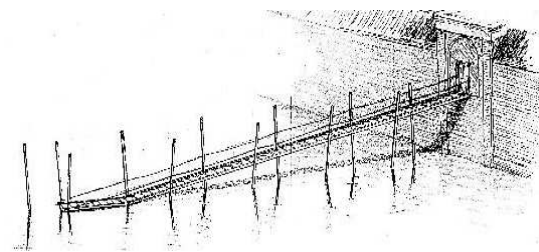
Op de agenda stond de vaststelling van het bestemmingsplan “De Muntel-Vliert”. Uit de notulen is te lezen dat het er stevig aan toe ging in die vergadering als de woordvoerder / buurtbewoner (citaat) “dreigt met een lange lijst van nog mogelijk te doorlopen procedures als de gemeente niet wil luisteren.”

Geen brug, toch een brug

Realisatie van de Sortiebrug had voor de kerngroep Vestingwerken weinig prioriteit vanwege het ontbreken van historische aanleiding en het ontbreken van een route, waar de brug onderdeel van uit kon maken. Bij de Raadsbehandeling van de voorjaarsnota (april 2011) waarbij de kaders werden bepaald voor de begroting 2012 en volgende jaren, moest er fors worden bezuinigd op het uitvoeringsprogramma Vestingwerken. Ambtelijk was de keuze snel gemaakt het plan Sortiebrug aan de Raad voor te stellen om te schrappen. Dit voorstel bleek een grote inschattingsfout en een schop tegen het verkeerde been van de Raad. Er was in verschillende commissies al veel gesproken over het nieuwe clubhuis van de roeivereniging, het ravelijn en de brug. En ook de Sortiebruglobby van Stichting Citadel draaide op volle toeren. De Raad maakte duidelijk dat zij het hoogste orgaan is in de gemeentelijke organisatie. Het voorstel kregen we als een boemerang terug. Bijna alle raadsfracties steunden een motie die niet alleen opriep tot spoedige realisatie van de brug, maar die óók de bezuiniging van 1 miljoen op Vestingwerken in stand hield.

Drie keer is scheepsrecht

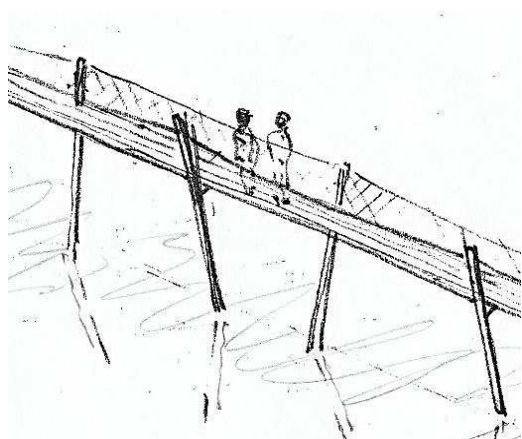
Loyaal aan dit besluit zijn we vervolgens aan de slag gegaan met de planvoorbereiding. Architecten Marc van Roosmalen en Marlène van Gessel gingen aan de slag met het ontwerp. Gekozen werd voor een brug van hout, het oorspronkelijke materiaal van de Sortiebrug. Een smalle rechte brug ondersteund door houten pijlers die schijnbaar schots en scheef in het water staan. Tegen

Ontwerp (2002) voor een steiger aan de Noordpoort

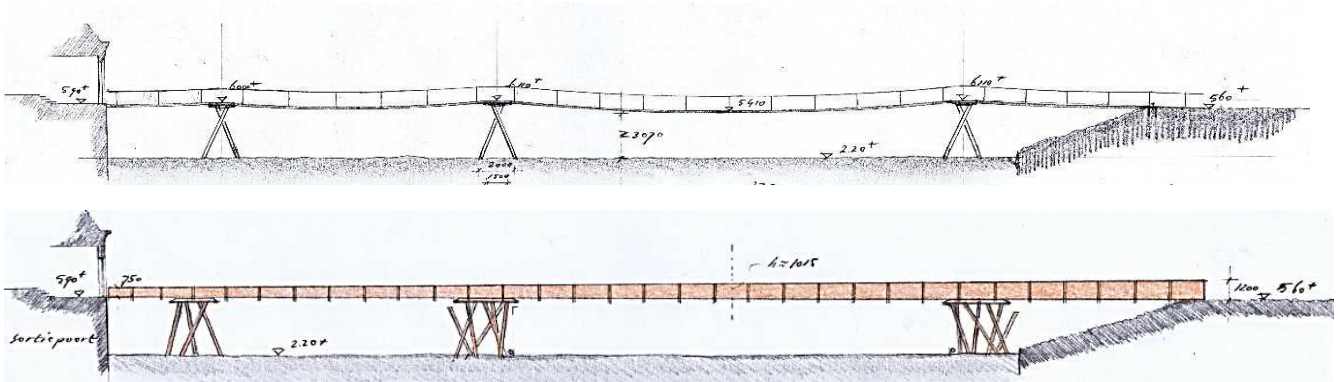
dit ontwerp maakte de roeivereniging bezwaar. De onderlinge afstand tussen de pijlers belemmerden de vrije doorvaart. De wens was dat een zogenaamde ‘acht’ zonder hinder zou moeten kunnen draaien onder de brug. Na onderzoek en inwinnen van watersportadvies kwamen we uit op een vrije doorvaartbreedte van 25 meter. De afstand tussen de pijlers werd hierdoor circa 27 meter. Een dergelijk grote vrije overspanning is in een houtconstructie lastig uitvoerbaar. Er moest een nieuw ontwerp worden gemaakt. Dit keer in staal.

Het ontwerp dat volgde was een “spannende” brug. Het ontwerp van deze brug die tussen de steunpunten ‘doorhing’, was medio 2012 gereed. Deze ‘hangbrug’ leverde vervolgens grote constructieve hoofdbrekens op. De oplegging van de brug vroeg om

Fragment 1^e ontwerp sortiebrug uit 2003 “plank op ranke poten”.

een speciale verende constructie en het berekenen van die constructie bleek zeer specialistisch werk te zijn, waarvoor TNO moest worden ingeschakeld. De factor tijd zette een streep door dit ontwerp. Want aan de gemeenteraad was toegezegd dat de brug eind 2013 gereed zou zijn. Het TNO-onderzoek zou minstens 3 maanden duren en de uitkomst van het onderzoek op haalbaarheid was onzeker. Ook zou dit brugontwerp niet voldoen aan eisen ten aanzien van beheer en rolstoeltoegankelijkheid.

Brugontwerp 2 (boven) een doorhangende brug en (onder) het gerealiseerde ontwerp

Tijdens de kerstvakantie 2012 werkten de architecten aan een nieuw -inmiddels het derde- brugontwerp. De sortiebrug was inmiddels niet alleen ongewenst voor de roeivereniging, ook het Rijksarchief (of: BHIC) ging op zijn strepen staan. De brug mocht op geen enkele wijze worden vastgemaakt aan de Citadel hetgeen opnieuw kostenverhogend uitwerkte op het ontwerp. Alle kosten voor bouwkundige aanpassingen aan de Noordpoort kwamen voor rekening van de gemeente. Maar ook het dagelijks openen en sluiten van de poort, kon niet door de huismeester van het BHIC worden uitgevoerd. Wij moesten hiervoor een particulier beveiligingsbedrijf inschakelen. En voor de vrije doorgang tijdens openingsuren van het archief, moest een erfdienstbaarheid worden gevestigd, opnieuw tegen betaling van een jaarlijkse canon.

Een brug van niets naar nergens

Inmiddels kreeg ook de politiek er lucht van dat de brug door zowel BHIC als roeivereniging ongewenst was: Een brug van niets naar nergens! In de raadsvergadering van juni 2013 bracht het CDA een motie in stemming om de bouw van de brug op te schorten. Deze motie kreeg echter onvoldoende steun. Om de brug toch betekenis te geven, zonder verbinding met

de stad over de Zuid-Willemsvaart, hebben we het plan uitgebreid met twee trappen naar de Diezebrug. Een hoge stalen brug aan de brugpijler in een landtong tussen de Aa en de Zuid-Willemsvaart en een lage trap bij het clubgebouw van de roeivereniging. Martien van Osch tekende voor het ontwerp van beide trappen en hierdoor kon een 'ommetje citadel' worden gemaakt.

Het volgende probleem bleek de aanbesteding. Alle inschrijvingen moesten we om formele gebreken ongeldig verklaren. In plaats van tot gunning van de opdracht over te gaan, moest de procedure opnieuw gevoerd worden, met opnieuw vertraging tot gevolg. Uiteindelijk is de aanbesteding van de brug prijstechnisch heel gunstig verlopen. Voor de aanneemsom van €400.000,- is de brug en de stalen trap gerealiseerd. De moeizame engineering bij drie achtereenvolgende ontwerpen bracht de totale kosten van brug en trappen uiteindelijk op ruim €1.000.000,-.

Een volgend probleem leverde de materiaalkeuze van de brug. Naar de mening van het college van burgemeester en wethouders werd het materiaal cortenstaal te veelvuldig toegepast in de openbare ruimte. Het staal dat hier uitstekend voldeed omdat het onderhoudsvrij en duurzaam is, werd ervaren als vies en roestig. Aanpassing van de brug naar een ander materiaal was na de aanbesteding niet meer mogelijk, zonder forse meerkosten. Om toch aan het bezwaar van het stadsbestuur tegemoet te komen is het ontwerp aangepast door 'houtaccenten' toe te voegen.

Over de hele lengte van de brug werd een houten leuning aangebracht waardoor direct contact met het staal kon worden vermeden. In oktober 2014 was de brug eindelijk gereed en was de toegang door de Noordpoort en over het Citadelterrein geopend. Het eindresultaat is een schitterende ranke brug, waarbij de leuninghoogte naarmate je dichterbij de Citadel komt niet alleen breder, maar ook lager wordt. Hierdoor lijkt de brug in de waarneming nog ranker en langer.

Maar, door alle commotie, tegenvallers en negatieve publiciteit heeft een officiële opening nooit plaatsgevonden. De ontwerpers, de adviseurs en de bouwers zijn nooit bedankt voor het geleverde werk. Toch is er een openingshandeling verricht. Die handschoen werd door een Bossche carnavalsgroep opgepakt. Op 16 februari 2015 hebben zij de opening van de brug op ludieke wijze gevierd.

De Sortiebrug en het voetpad over het Citadelterrein zijn opengesteld: van 9.00 uur tot 20.00 uur in de maanden april t/m september en van 9.00 uur tot 18.00 uur in de maanden oktober t/m maart

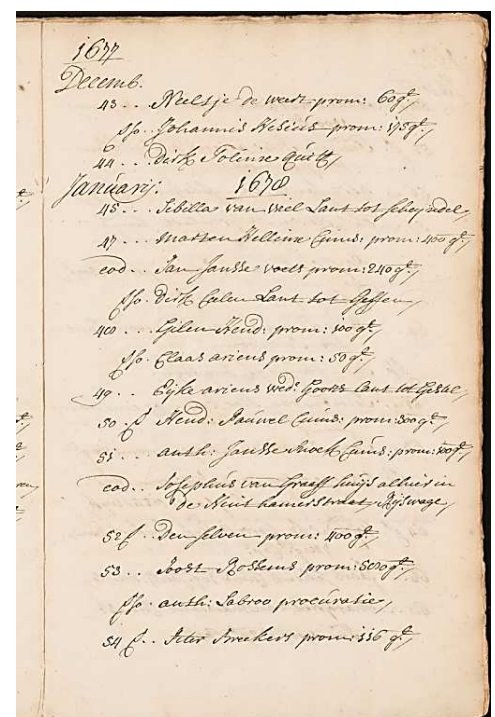
De schetsen van de verschillende ontwerpen bij dit artikel zijn beschikbaar gesteld door Van Roosmalen-Van Gessel architecten

Goed geregeld! Brabanders in het Bosch' Protocol 1501-1793

door Eva van 't Klooster

Het depot op de Bloemenkamp ligt vol met interessant materiaal. Een van deze bronnen is het Bosch' Protocol. Het Bosch' Protocol is uniek: de schepenprotocollen van 1367 tot 1811 zijn bewaard gebleven. Wie zich bezig houdt met de geschiedenis van Oost-Brabant in deze periode, ontkomt niet aan deze bron. Of het nu gaat om schuldbekentenissen, borg- en ontlastbrieven, inboedelinventarissen, aan- en verkoop van onroerend goed, betalingsbeloften, weddenschappen en nog veel meer: vanuit de hele Meierij kwamen mensen naar de schepenen van 's-Hertogenbosch om een overeenkomst vast te laten leggen.

Onderzoek doen in het Bosch' Protocol vereist echter wel wat kennis en doorzettingsvermogen. De omvang van het Protocol is ongeveer 83 meter. Daarnaast hadden sommige klerken een groot, leesbaar handschrift, maar waren er ook klerken die duidelijk wat meer haast hadden of wat minder

ophadden met duidelijk schrijven. Enige kennis van oud schrift is dus geen overbodige luxe, wanneer men het Bosch' Protocol wil gaan bestuderen. Kennis van het Latijn is ook een vereiste omdat de akten tot circa 1550 in het Latijn zijn geschreven.

Het Bosch' Protocol is dus een zeer belangrijke, maar ook ingewikkelde bron. Om deze reden is het materiaal lange tijd relatief ontoegankelijk geweest voor veel mensen. Dat is natuurlijk eeuwig zonde! Maar hoe maak je deze bron nou echt goed toegankelijk? En hoe kom je aan de mankracht om dat te doen? Daar hebben we een oplossing voor gevonden: Vele Handen. Vele Handen is een website waarop je een digitaal project kunt plaatsen en waaraan iedereen die inlogt op de site kan werken. "Vele Handen maken licht werk"... Met behulp van 'de crowd' kan een bron die, wanneer alleen medewerkers de bron zouden gaan ontsluiten, pas na jaren toegankelijk zou worden, binnen een relatief korte periode toegankelijk zijn.

Op 20 mei werd in het BHIC het Vele Handen project "Goed geregeld! Brabanders in het Bosch' Protocol 1501-1793" afgetrapt. Onder begeleiding van Monique Ruzius-Brummans en Christiaan van de Ven (BHIC) kregen de eerste vrijwilligers les in hoe je het Bosch' Protocol moet ontsluiten. Het deel van het Protocol waar aan gewerkt wordt, is de index. Aan de hand van de index kan namelijk de rest van het Protocol makkelijk doorzocht worden. De deelnemers aan het project vullen het folionummer van de indices in, op welke kant van de pagina de indices staat (recto/verso), de maand en het jaar en een korte beschrijving. Inmiddels (augustus 2016) zijn er ruim 100 deelnemers en zijn 4350 scans ingevoerd van de 27.369, dus bijna 16%. Ook zijn 3550 ingevoerde records gecontroleerd (ca. 13%). Daar zijn we heel erg trots op!

Meedoen met ons project? Meld je aan www.velehanden.nl.

Coquinaria: Omelet met kruisbessen (Nederlands recept uit de zestiende eeuw)

Dit recept voor omelet (*tasey*) zit aan het randje van wat we de *culinaire middeleeuwen* zouden kunnen noemen. Het komt uit het *Seer excellenten gheexperimenteerden nieuwen Coc-boeck* dat de Dordtse arts Karel Baten (Carolus Battus) als bijlage bij de tweede editie van zijn vertaling van *Ein new Artzney Buch* (Heidelberg, 1568) van de Duitser Christopher Wirsung (1500-1571) in 1593 heeft gepubliceerd. Battus geeft verschillende omeletrecepten, met spierinkjes, met appel of peer, en dit recept met kruisbessen. Het gebruik van gember, suiker en kaneel is middeleeuws. Rozenwater komt je ook tegen in enkele middeleeuwse recepten, maar in de zestiende en zeventiende eeuw was het een zeer populaire smaakmaker. De grens tussen zoet en hartig werd in deze periode wel duidelijker, maar nog steeds kon je een zoet gerecht als dit ook tegelijk met vlees- of visgerechten serveren. In een modern menu is deze zoete omelet een nagerecht.

Het oorspronkelijke recept

*Om een tasey van stekelbesyen te backen.
Neemst versche boter ende smeltse in een panne.
Doeter dan soo vele stekelbesyen in datse bycans twee
vyngeren hooch liggen ende laetse met de boter een
weynich sieden tot datse maer recht hen couleur
verloren hebben. Clopt dan wel cleyn 7, 8 ofte 9 eyeren
met wat gengeber ende wat rooswaters. Gietet tsamen
over de besyen ende latet so over een coolvyer backen
dat niet en brande. Als de tasey genoech gebacken is,
so laetse properlick uut de panne in de schotel rijsen
datse niet en breke. Dan stroyter suycker ende caneel
op ende dientse.*

Om een omelet van kruisbessen te bakken.
Neem verse boter en smelt die in een pan. Doe er dan
zoveel kruisbessen in dat ze bijna twee vingers hoog
liggen. Laat ze met de boter een beetje stoven totdat
ze net hun kleur verloren hebben. Klop dan 7, 8 of 9
eieren op met wat gember en rozenwater. Giet het
samen over de kruisbessen, en laat het zo op een
kolenvuur bakken dat het niet aanbrandt. Laat, als de
omelet gaar is, deze netjes uit de pan in de schotel
glijden zodat ze niet breekt. Strooi er dan suiker en
kaneel op, en serveer.

Moderne bewerking van het recept

Voorgerecht of nagerecht voor vier personen; *voorbereidingstijd* 10 minuten; *bereidingstijd* 10 minuten.

Ingrediënten

250 gram kruisbessen
30 gram boter
3 eieren
1/2 theelepel gemberpoeder
1/2 eetlepel rozenwater
samen 1 theelepel poedersuiker en kaneel
eventueel extra suiker

Vorbereiding

Was de kruisbessen, verwijder eventuele steelaanzetten
en kroontjes.
Klop de eieren los met gemberpoeder en rozenwater.
Proef een kruisbes. Zijn de vruchten erg zuur, dan moet
je een lepel suiker bij het eiernmengsel doen.

Bereiding

Smelt de boter in een niet te grote koekenpan, laat de boter niet verkleuren. Doe de kruisbessen erbij, zorg dat ze de hele bodem bedekken. Schep de kruisbessen op laag vuur af en toe om, totdat ze zacht worden en hun verse kleur verliezen (een minuut of drie). Giet dan het eiernmengsel in de pan, leg een deksel erop, en verhit op matig vuur totdat de eieren gestold zijn. Schuif dan de omelet voorzichtig op een plat bord, en bestrooi met suiker en kaneel.

De recepten uit deze rubriek zijn overgenomen van de site www.Coquinaria.nl. Een site van Christianne Muusers met middeleeuwse recepten. Op deze website publiceert Christianne Muuser edities van de drie overgeleverde Middelnederlandse handgeschreven kookboeken, met vertalingen in modern Nederlands en Engels (een project in wording), en tweemaandelijks een historisch recept en een modern recept met uitgebreid commentaar. Het nieuwste project is een site met besprekingen van boeken over eten, koken, gastronomie en culinaire geschiedenis, met de simpele titel Kookboekrecensies. Bovendien recenseert zij ook kookboeken en boeken over eten voor NBD/Biblion.

De wereld volgens Angelo

Schatzoeken in 's-Hertogenbosch

door Eva van 't Klooster

Mijn vriend en ik doen al een aantal jaar in geocachen. Geocachen is een soort modern schatzoeken: overal ter wereld verstoppen mensen kleine 'schatten'. Dit kan een fotorolhouder zijn, maar ook een grote kist. Wanneer de schat verstoppt is, voeren de verstoppers de GPS-gegevens van de locatie van de schat in op een speciaal daarvoor bestemde website. Schatzoekers kunnen inloggen op deze site en de GPS-coördinaten opzoeken. Op basis van deze coördinaten gaan de schatzoekers naar de locatie waar de schat ligt en gaan net zo lang zoeken tot ze deze gevonden hebben. In de schat (de cache) zit meestal een rolletje papier waar je je naam op kunt schrijven en de dag waarop je de schat gevonden hebt. Geocachen is voor ons een manier om

nieuwe plekken te ontdekken; zo liggen er cacheroutes in prachtige natuurgebieden waar we anders niet aan zouden denken. Ook vormen ze vaak een goede basis voor een rondleiding door een onbekende stad.

Mensen met historische kennis maken een cacheroute met alle highlights van een stad, waardoor dagjesmensen op eigen gelegenheid door een stad kunnen lopen, puzzels op kunnen lossen en aan het eind worden beloond wanneer de schat wordt gevonden.

Door geocachen heb ik 's-Hertogenbosch ook beter leren kennen. Ik ben geboren in Hoorn, Noord-Holland. Mijn vriend komt uit Den Dungen. Toen we samen wilden gaan wonen, besloten we dat we ons zouden vestigen in 's-Hertogenbosch. Om de stad en haar erfgoed te ontdekken, hebben we een aantal cacheroutes gelopen die ons op plekken brachten waar we als stadsbezoeker met vaak een shopmotief niet eerder waren geweest.

De verborgen stad

We liepen bijvoorbeeld de route "De verborgen stad". Deze route brengt je langs plekken die een heel andere kant van 's-Hertogenbosch laten zien. Zo waren de Jeroen Boschtuin, de afbeelding van de Marskramer boven de Binnendieze en een groot deel van de mooi versierde gevels nieuw voor mij als import-Boschenaar. Nadat we, door het optellen van allerlei zaken die we onderweg tegenkwamen, de eindcoördinaten hadden berekend, vonden we na een lange dag lopen en ontdekken de cache. Je hoeft met geocachen niet per se een route te lopen. Er zijn ook heel veel losse caches. Zo ligt er bijvoorbeeld een bij de Draaibrug en bij het Heilig Hart.

Wat ik heb gemerkt aan medecachers, is dat men door het zoeken naar een cache ook steeds geïnteresseerder raakt in de plek waar de cache ligt. Men leest informatiebordjes heel grondig en zoekt vaak thuis nog informatie op over de bezochte plekken. Dankzij geocachen heb ik op een leuke manier meer over 's-Hertogenbosch en haar geschiedenis geleerd en als ik zo de reacties lees op www.geocaching.com, velen met mij.

Nieuw, nieuwer en nieuwst

door Ed Hupkens

's-Hertogenbosch kent de Nieuwstraat en Dode Nieuwstraat. Vroeger hebben ook nog de Eerste Nieuwstraat, Tweede Nieuwstraat en Hooge Nieuwstraat bestaan. In 1629 komt de stad in handen van het Staatse leger. De katholieke godsdienstuitoefening wordt verboden. Mannelijke kloosterlingen en priesters moeten de stad verlaten. Nonnen en begijnen mogen blijven, maar sterven door het verbod van aanwas, vanzelf uit. Kloosters, kerken en kapellen worden geconfisqueerd, worden aan de protestanten gegeven of het leger vindt er een onderdak. Een aantal kloosters en kerken wordt in de verkoop gedaan.

Vastgoedduo Frans Blom en Johan Gans aan de slag

Stadstimmerman (aannemer) Frans Blom en pensionaris (stadsadvocaat) en later schepen (wethouder) Johan Gans zien hun kansen schoon. Na geheime onderhandelingen kopen zij in 1641 van de Raad van State het

Geertruiklooster, het klooster Achter de Tolbrug, het Predikherenklooster en het Minderbroedersklooster. De kloosters worden afgebroken, sloopmaterialen doorverkocht of hergebruikt. Beide heren kunnen betiteld worden als projectontwikkelaars avant la lettre en koesteren grootse plannen. Tussen de dwangburcht Fort Willem Maria (de huidige Citadel) en de Hinthamerstraat moet een compleet nieuwe woonwijk komen, met daarbij een nieuwe haven. Er worden twee straten aangelegd die dwars door het lege en drassige terrein van het voormalige klooster van de predikheren lopen: de Eerste en Tweede Nieuwstraat. Op de bouw van kleine eenkamerwoningen (cameren) na, komt bebouwing niet van de grond; het gebied blijft decennialang een open karakter houden. Frans Blom en Johan Gans worden in akten ook wel kooplieden in 'swart goet' genoemd. Geen kooplui in 'swart gelt'. Dat bestond toen niet.

Verwarring

Er is wel eens verwarring geweest met die twee Nieuwstraten, over wat eerste en tweede was. De huidige St.-Josephstraat was de Tweede Nieuwstraat; oorspronkelijk liep die helemaal door tot aan de Noordwal. De Tweede Nieuwstraat heeft haar naam gedragen tot 18 december 1890. In verband met de komst van de paters redemptoristen en de bouw van hun St.-Josephkerk (nu Orangerie), werd de naam veranderd in Sint-Josephstraat. De Eerste Nieuwstraat was een aftakking van de Tweede Nieuwstraat. De plaats van de splitsing begon ter hoogte van het tegenwoordige Kardinaal van Rossumplein. De Eerste Nieuwstraat ging richting Citadel en liep door tot aan 'de Plein'. Ten behoeve van een vrij schootsveld van het tussen 1637 en 1642 gereedgekomen Fort Willem Maria (nu de Citadel), werden aan het Orthen einde tientallen huizen, de prachtige Orthenbuitenpoort en de Sint-Petrus en Pauluskerk gesloopt. Zo ontstond het Casteels Pleijn of Esplanade, in de volksmond 'de Plein' genoemd. Pas later (begin 20^e eeuw) werd vanaf het huidige Kardinaal van Rossumplein een verbinding met de Hinthamerstraat tot stand gebracht. En dat is dan de tegenwoordige Nieuwstraat.

De voormalige Hooge Nieuwstraat. De huizen met witte gevels staan aan de vroegere Lange Tolbrugstraat. Rechts is de Varkensmarkt. Op de achtergrond is de Sint-Josephkerk, nu Orangerie. Anno 1953.

De nu verdwenen Hooge Nieuwstraat was een onderdeel van de toen vrij lange Eerste Nieuwstraat. Zij was tevens een zijstraat van de Lange Tolbrugstraat. Beide straten maakten deel uit van de Tolbrugwijk, in de volksmond 'de Pijp' genoemd. Op nummer 15 van de Hooge Nieuwstraat was café 't Pumpke van de familie Bosmans gevestigd. Het was het eerste stamcafé van 'De Kikvorschen', hofkapel van prinscarnaval Amadeiro. Op 7 december 1960 is het café verplaatst naar de Parade. De Dode Nieuwstraat is in 1641 als openbare weg aangelegd op het voormalige terrein van de minderbroeders (franciscanen). In 1185 was dat nog de tuin van

het jachtslot van hertog Hendrik. Net als alle andere kloosters en kerken wordt het klooster van de minderbroeders in beslag genomen na de inname van Den Bosch in 1629. Het was een groot kloostercomplex, dat zich uitstreckte van

de huidige Pensmarkt tot aan de Snellestraat. De nieuwe eigenaren slopen de kloosterkapel, de pandhof en een aantal gebouwen; een stal wordt omgebouwd tot woning, een kloostergebouw verbouwd tot een groot magazijn. Deels van de sloopmaterialen worden zestien nieuwe huizen opgetrokken, volgens bouwhistoricus Ad van Drunen redelijk zeldzame woonhuizen. Deze woningen zijn in de saneringswoede van de zestiger jaren van de vorige eeuw - helaas zonder documentatie - gesloopt. De nieuwe weg wordt aangesloten op de al bestaande Minderbroedersstraat. Aanvankelijk wordt deze Nieuwe Minderbroedersstraat en ook Nieuwe Karstraat genoemd. Nergens wordt beschreven hoe de naam Dode Nieuwstraat is ontstaan. Roelands (Straat in Straat uit, 1984) verklaart de naam uit de aanwezigheid van 'Het Geweldiger', een militaire gevangenis die de westelijke straatkant grotendeels vormde en die weinig opwekkends te zien gaf. Daarbij is er in de straat weinig verkeer geweest. Het was er, zagezegd, een dooie boel.

Kruiden en geneeskunst vroeger en nu deel 5

Door Hans van Boxtel

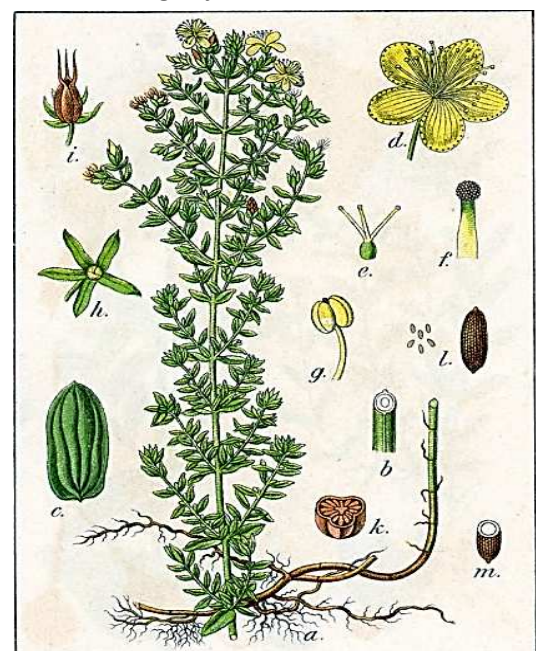
In dit tweede gedeelte over de zogeheten signatuur van planten en hoe dit door de mens geïnterpreteerd kan worden ga ik in op de kleur, geur en smaak. Ze dragen in grote mate bij aan het karakter van de plant en ook hoe we een plant kunnen herkennen.

Kleur

In de signatuurleer corresponderen kleuren, met name van de bloemen maar ook van stengel en blad, met bepaalde organen en orgaansystemen en duiden zo vaak een bepaalde werking aan. Houdt echter voor ogen dat de werkzaamheid van de plant vooral bepaald wordt door de effecten van inhoudsstoffen ervan op ons lichaam. Over dit onderwerp zal ik in latere bijdrages schrijven. En wat zeker niet onvermeld mag blijven is dat er ook een duidelijke overeenkomst is tussen de kleur en wat in de Indiase filosofie de *chakra's* worden genoemd, de energiewielen in het menselijk lichaam. Het voert te ver om dit diepgaand te belichten maar de raakvlakken zijn er duidelijk. Ook is het van belang om op te merken dat er sprake is van hoofd- en mengkleuren waarbij de hoofdkleuren meestal een sterke werking hebben en de mengkleuren milder zijn maar een bredere werking hebben, ze combineren immers verschillende hoofdkleuren. En ook hier geldt uiteraard weer, zoals in de vorige uitgave, dat niets in steen is gebeiteld. Er zijn altijd afwijkingen mogelijk en het eigen beoordelingsvermogen blijft voorop staan.

Rood is de kleur van het bloed en staat voor daadkracht en energie en is daarmee een basaal element voor ons functioneren. Er is een overwegende werking op hart, bloed en bloedvaten.

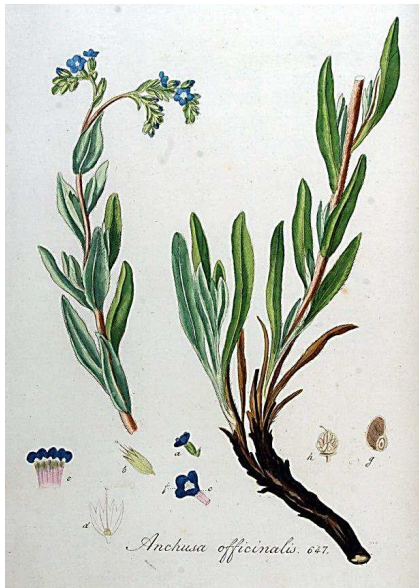
Oranje is een mengkleur van rood en geel en heeft een verwarmende en vitaliserende kracht. Hier is er sprake van een activeren van creativiteit en levenslust waarbij ook de seksualiteit hoort. De werking richt zich enerzijds op hart, bloed en anderzijds op de lever.

Hartheu, *Hypericum perforatum*.

Geel: Sint Janskruid. Afb. uit: *Deutschlands Flora in Abbildungen*, Jacob Sturm und Johann Georg Sturm (1796)

Geel staat voor de kleur van wat we de zonnevlecht noemen. Het is het zenuwcentrum vlak boven de navel en kunnen we vaak voelen op momenten van zenuwachtigheid als het maaggebied zich doet voelen. Het donkerder geel wat warm en verzadigd aandoet werkt direct naar lever gal en hart terwijl het lichtere, zwavelkleuriger geel reinigt en algeheel de spijsvertering aanzet. Hierbij wordt ook nog de milt aangezet tot een wat hogere activiteit.

Blauw: Gewone Ossentong. Afb. Uit: Flora Batava, deel 9, Jan Kops en Johannes Everhardus van der Trappen (1846)

Groen ontstaat als menging van geel en blauw en gaat in de signatuurleer over de hartstreek, ons midden. We onderscheiden een paar tinten. De donkerder groenen met meer blauw in zich hebben een kalmerende en vitaliserende werking op het hart en bloedsomloop. De lichter groenen met meer geel geven een grotere activering op maag, darmen en suikerstofwisseling.

Blauw is het verkoelende element en is werkzaam op het gebied van ontstekingen en koorts. Het werkingsveld is dan vooral de keel en de lagere luchtwegen. Dit geldt zeker voor de lichte blauwen die ook nog eens een werking naar de ogen hebben. De donkerder blauwen hebben al veel meer een effect op het zenuwstelsel zoals bij nerveuze aandoeningen en/of depressies.

Paars en lila zijn ook weer mengkleuren en wel van rood en blauw met soms wat wit. Bij deze kleur staat het harmoniserende effect voorop. Dit kan

betekenen dat er de ene keer een stimulerende werking is (rood) en de andere keer een kalmerende (blauw).

Bruin kennen we minder als bloemkleur maar is er wel degelijk. Meestal echter wordt hier de kleur van de wortel bedoeld die dan een menging is van geel, rood en blauw. Hier staan kalme en stabiliteit voorop en wordt rust gegeven bij stress, oververmoeidheid en lichamelijke uitputting.

Roze is een menging van rood en wit en staat in die zin voor een milde werking, een wat afgezwakte vuurkracht die veel rustiger doet functioneren, op het bloed en de bloedsomloop.

Wit tenslotte is de vermenging van alle kleuren. Het heeft een verzachtende, kalmerende en harmoniserende werking op het zenuwstelsel. Bovendien werkt het bij ontstekingen en op de vrouwelijke organen.

Paars: Kleine Maagdenpalm. Afb. uit: Flora Batava, deel 6, Jan Kops en Herman Christiaan van Hall (1832)

Geur

Ik ben me ervan bewust dat we met dit aspect van de signatuur automatisch het vlak van de inhoudsstoffen betreden want geuren hebben veel, zo niet alles, van doen met de mate van aanwezigheid van etherische oliën in de plant. En die hebben invloed. Geuren kunnen ons in een bepaalde stemming brengen, waarschuwen etc. Ze hebben dan ook een grote invloed op het zenuwstelsel en daarmee op ons welbevinden. Hun invloed is echter nog veel groter dan dit alleen en daar kom ik dan in een later bericht nog op terug.

Smaak

We hebben allemaal smaak, daar valt niet over te twisten. En het is en blijft persoonlijk. Toch valt er wel iets over te zeggen vanuit de plantenwereld. Zeker omdat er genezende aspecten mee verbonden kunnen zijn. Globaal kennen we vier smaken die ergens naar kunnen verwijzen.

Bitter verwijst altijd naar de spijsvertering. Het stimuleert de sapssecreties in de darmen maar ook de galproductie in de lever en activeert de werking van de alvleesklier. Een aardig weetje is dat als je het voor de maaltijd neemt dat dan de eetlust opgewekt wordt (zo werken dus Underberg, Jägermeister en aanverwante kruidenbitters) en na de maaltijd vertraagt het de spijsvertering. Hier kun je dus gebruik van maken. En bitter in de mond maakt het hart gezond.

Zout vind je als smaak niet veel terug in planten tenminste zo lang ze niet in zout water staan. Wel de er op lijkende mosterdachtige, wat scherpe, smaak zoals in Radijs en Mierik. Ook deze stimuleren een te traag verlopende spijsvertering en helpen bij een zwakke maag en darm.

Zuur is een samentrekkende smaak en heeft zuiverende aspecten. Planten, maar ook vruchten, die zuur smaken bevatten praktisch altijd vitamine C en organische zuren die het lichaam zuiveren en juist ontzuren. Denk hierbij aan Citroen en aan de Zuringen en ook de Zuurbes.

Zoet is eigenlijk wel de meest gewaardeerde smaak bij de meeste mensen. Veel vruchten maar ook zaden bevatten zoet. Het wordt vaak gebruikt om bitter en zuur te camoufleren en functioneert zo als trooster in het leven. Zoete plantendelen zien we als smaakcorrectiva terug in allerlei gerechten en theeën.

Het Madeliefje

Door Hans van Boxtel

Madeliefje. Afb. Uit: Deutschlands Flora in Abbildungen, Jacob Sturm und Johann Georg Sturm (1796)

Wie kent dit kleine, praktisch overal aanwezige plantje eigenlijk niet? Alhoewel de sterkste bloeiperiode in de lente ligt is het eigenlijk het hele jaar door wel aanwezig, tenminste als er gras aanwezig is. Want daarin staat hij het liefste. En ook bij (lichte) vorst blijft dit dappere plantje ons aankijken met zijn kleurrijke voorkomen.

De Latijnse naam is *Bellis perennis*, de mooie overblijvende, en dat is wat mij betreft zeer goed getroffen. In vroeger tijden werd hij ook wel *Maagdelieve* en ook *Maria-lieve* genoemd. Lokaal wordt het Madeliefje nu nog *Meizoentje*, *Koeienbloem* of *Schapebloem* genoemd. Hoe duidelijk deze plant voor ons nu is, nou dat was vroeger wel anders. Toen had je grote en kleine Madelieven en enkele en dubbele variëteiten en dat alles nog een beetje door elkaar gehusseld. Zo vinden we bij Dodonaeus de *Leucanthemum*, de gewone Margriet, als behorende tot de Madeliefjes. Gelukkig is aan die onduidelijkheid een einde gekomen, mede dankzij Linnaeus die als een van de eersten in de 18e eeuw de ordening van de plantenwereld grondig ter hand nam.

Het Madeliefje is te herkennen aan zijn stevige, platliggende rozet met spatelvormige blaadjes die behaard zijn. Ook de korte bloemstengel is behaard. Het bloempje is 3-kleurig met witte lintbloempjes waarin praktisch altijd een rode tekening zichtbaar is. Dit is zeker zo in de lente als de natuur weer uitbarst. En in het midden een groep gele

buisbloemen. Dat maakt het meteen tot een mooi onderwerp om ook via de signatuur te bekijken. Een apart kenmerk van het Madeliefje is verder dat het heel erg van grasmaaien houdt. Dat zet hem extra aan om te bloeien en zijn levenskracht te tonen. Dit plantje kan nl. niet tegen hoog gras want dan kwijnt ie weg. Dit in tegenstelling tot bv. de Paardenbloem die gewoon met het gras mee omhoog groeit.

De al genoemde Dodonaeus gebruikte het om koortsen tegen te gaan, liet het in soepen doen om de stoelgang te vergemakkelijken en legde het op zweren en gezwollen, (de zgn. *apostumatien*). Ook bij aangedane en rode ogen werd het geplette kruid ingezet. Hij vond het ook een probaat middel bij jicht. Tenslotte hoort bij de introductie nog de vermelding dat men in de 18e eeuw dit plantje in grote delen van Duitsland geprobeerd heeft uit te roeien omdat het vruchtafdrijvend zou zijn.

Vanuit de signatuur bekeken zien we een plant die strenge vorst kan doorstaan waarbij de bovengrondse delen niet verdwijnen en er vaak nog bij bloeit ook. Dit duidt op weerstand. Verder is er beharing aanwezig op blad en stengel en kan zo een indicatie zijn van een werking op huid en/of slijmvliezen. En dan de kleuren: het witte dat naar harmonisering en op ontstekingsremming wijst, het gele dat een werking op lever, hart en spijsvertering aanduidt en het rode dat de bloedsomloop en energiehuishouding aangeeft. En dat allemaal voor zo'n klein plantje waarvan de kinderen vroeger (en nu?) kransjes maakten en om het hoofd droegen. Het Madeliefje is overigens ook nog een echte zonneplant. Fier omhoog gericht en met de zon meedraaiend neemt het zoveel als mogelijk de energie hiervan op.

Werkzame stoffen

Als eerste denk ik aan de bitterstoffen die een werking naar de spijsvertering hebben. In de bloem zien we dit terug in o.a. het gele hartje en de smaak als je er een in je mond steekt en erop kauwt. Daarnaast zitten er looistoffen in met hun samentrekkende werking. Bovendien kunnen deze een verbinding aangaan met de slijmvliezen wat een praktisch ondoordringbare laag doet ontstaan die over ontstekingen e.d. gaat liggen waardoor deze min of meer beschermt worden tegen bacteriële invloeden. We zien ook de aanwezigheid van etherische oliën. Een inhoudsstof die we wel vaker tegenkomen is het flavonglycoside die een werking naar het hart en de fijnere vaten heeft. Wat het Madeliefje ook in zich heeft zijn de zgn. saponinen; zeepstoffen die zoveel als mogelijk een reinigende werking uitoefenen in vooral het maag-darmkanaal. Normaliter worden deze, in tegenstelling tot de andere inhoudsstoffen, niet in het bloed opgenomen. Ook zitten er organische zuren in die reinigen en een ontzurende werking hebben. Aanwezig is de stof inuline die een hulpje kan zijn voor de pancreas. Tenslotte nog vitamine C wat je eigenlijk altijd vindt in over- en groenblijvende planten en de mineralen calcium en magnesium.

De geneeskrachtige werking

Ongelooflijk waar zo'n klein plantje toe in staat is. En dan gebruiken we meestentijds alleen nog maar de bloemen die het beste in mei geoogst kunnen worden. Ten eerste de werking op hart en bloedvaten. Hier werkt het ontkrampend, bloedverdunnend en bloeddrukverlagend. Daarnaast versterkt het de spiertjes van de vaatwanden en kan het vaatkramp opheffen wat een mooi effect richting hart kan zijn. Als we naar de spijsvertering kijken dan gaat er een stimulerende werking uit naar lever en gal. Tevens gaat door de grotere leveractiviteit ook een reinigende werking uit naar de huid. Zodoende kan het gebruikt worden bij geelzucht, slecht helende wonden, steenpuisten etc. De werkzaamheid van de saponinen blijkt ook uit de binding van cholesterol dat vervolgens wordt afgevoerd met de ontlasting. Zo kan het Madeliefje, net als een aantal andere kruiden, helpen om de te hoge niveaus hiervan te helpen verlagen. De weerstand wordt door dit kruid ook verhoogd. Het is goed inzetbaar bij koortsen en als begeleider bij de koortsende kinderziektes (tenminste in zoverre ze nog mogen of

Madeliefje. Afd. uit: Crujdeboek, deel 2 Cap 19, blz. 209; door Rembert Dodoens, 1554

kunnen voorkomen). Tenslotte kan vermeld worden dat het sinds Dodonaeus niet is veranderd wat betreft de ondersteuning bij jicht (Podagra) en ook andere vormen van reumatische aandoeningen. Ook wordt er ondersteuning gegeven bij hoest, bronchitis en astma.

De dichter en de stad: Poëzietegels in de Hinthamerstraat

door Len Janssens

De binnenstad van 's-Hertogenbosch is vol van poëzie. Overal waar je loopt kom je korte gedichten en dichtregels tegen op de muren. Ik heb ooit een hele stadswandeling gemaakt op basis van deze gedichten en dichtregels. (Voor de liefhebbers: een uitgewerkt exemplaar daarvan is gratis bij mij te verkrijgen)

Zo staat er op de zijgevel van een naburig cafetaria (hoek Hinthamerstraat / Mgr Prinsenstraat) een prachtig gedicht van een onbekende 14^e eeuwse dichter. De emoties spatten er bijna van de muur af:

ghe Quetst

ben ic van binnen
 Doorwont mijn hert so seer,
 Van uwer ganscher minnen
 Ghe Quetst so lanc so meer.
 Waer is mi wend, waer ic mi keer,
 Ic en can gherusten dach noch nachte;
 Waer ic mi wend, waer ic mi keer,
 Ghi sijt alleen in mijn ghedachte.

Poëzie ligt gewoon op straat

Maar naast deze “muurpoëzie” ligt de poëzie in onze stad ook gewoon op straat: In 1996 schreef Jim Gillebaard van de Muzerije voor Bossche scholieren een straatpoëziewedstrijd uit. Uit de honderden inzendingen werden er dertig geselecteerd die in aanmerking kwamen om uitgehakt te worden in de stoeptegels aan beide zijden van de Hinthamerstraat en de Hinthamerpromenade. Die tegels liggen er nog altijd en er zitten ware juweeltjes tussen.

Het is echter maar de vraag hoe vaak passanten ze ook daadwerkelijk waarnemen. Toen ik laatst een stadswandeling maakte met 20 toeristen kreeg een van hen ter hoogte van de Schilderstraat de gedichtjes plotseling in de gaten. Vervolgens wilde iedereen ze lezen en becommentariëren..... Ik heb er vervolgens ruim een half uur gedaan om ze tot aan de markt te krijgen! Maar... ze vonden het geweldig leuk en dat is het voornaamste. Ik heb alle gedichtjes op een rij gezet. Startpunt is de markt. Begin rechts vooraan met lopen en aan het einde, bij de Zuid Willemsvaart, steek je over en loop je terug. Dan heb je ze allemaal gezien!

MARKT (start):

1. Mijn gedicht staat op een tegel / ik loop er overheen / Ik zou hem willen pakken / maar ja het is een steen (Joost van Hoof)
2. Trots en toch alleen / gaat die gouden / rode bol ten onder (Sonja Jansen)
3. Ik ren / ik ren / zo hard / als een slak (Rob Salimans)
4. Seconde / een seconde is kort / nog korter dan kort / zo kort is een seconde (Kim Olivier)
5. Er was eens een plantje / dat stond op een strandje / bij 'n restaurantje (Ronald Woudstra)
6. Straat / zoveel leven / drukte van belang / ik fiets en geniet (Maartje Fennis)

TORENSTRAAT

7. Tik tak doet de wekker / ik moet uit bed / en ik sliep net zo lekker (Sven van Hoof)
8. Au je loopt op me (Roos Greve)
9. Straat / mijn beste vriend / jij draagt altijd mijn voeten / en hoort mij lachen (Olav Palte)
10. Wonen moet je / zwerven doe je / maar kiezen kan niet (Stijn van de Ven)
11. Ik zie de zee hier niet / misschien is hij verdronken (Willem Cornet)

GEERLINGSE BRUG (Binnendieze)

12. Kerk stad / wolken huis / deur mat / hond muis (Piet van Rosmalen)(Verdwenen!)
13. Onze hond heet Boris / als hij niet luistert / leer ik hem moris (Omar Bakouri)
14. Dit is mijn kamer / mijn eigen plek / hier is het veilig / een klein beetje heilig (Kees van der Meeren)
15. Vet konijn is lief / ik hou van mijn vette konijn / vet konijn (Brenda van Os)
16. Beertje beertje / je bromt als een hond / zacht al een poesje (Nadine Claessen)

ZUID WILLEMSVAART (oversteken)

17. Soms zijn er momenten / dat je niks weet / vraag maar aan de juf (Jeffrey van de Sande)
18. Ik krijg een brommer / een mooie rode brommer / een hele nieuwe (Michiel Fender)
19. Als je verliefd bent / ben je / puur rood (Marieke van Poll)
20. De zaadcel van de heer / komt bij / het eitje van de dame (Marieke van Poll)

GEERLINGSE BRUG (Binnendieze)

21. Anders / de een is bruin de ander wit / wat maakt het uit geen sikkepit (Wampie de Veer)
22. Vraag niet waarom / raak het liever kwijt / of doe er iets mee (Robert Bastiaenen)
23. Alsjeblieft Sire / onthoofd me niet ik smeeek (U) / oké je kunt gaan (Jarin de Boef)
24. De ketting weegt / een paar druppeltjes (Jop Japenca)
25. Een waterval / een waterval van woorden / een waterval door mijn hoofd / een grote stroom de wereld in (Daan Bolier)
26. Al mijn gedichtjes mislukt / deze zal wel lukken (Nienke Deutz)

SINT JOSEPHSTRAAT

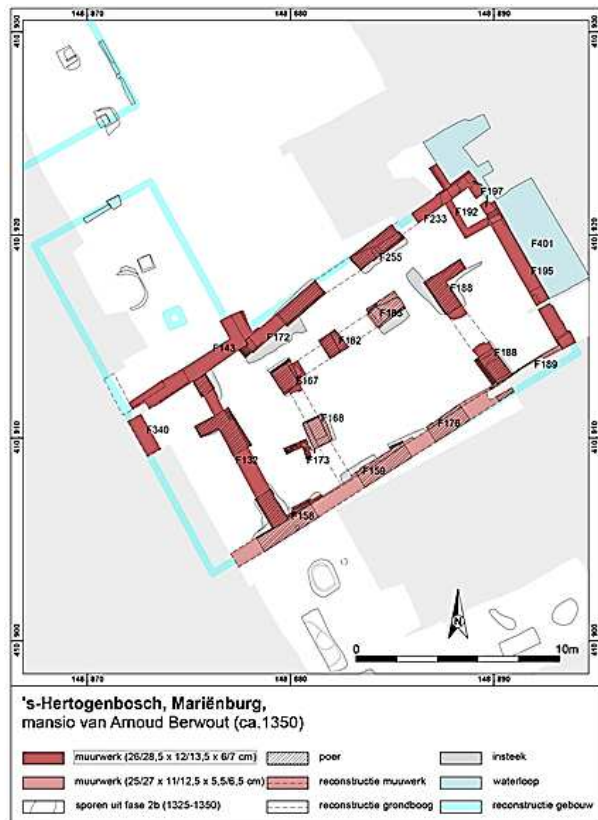
27. He ukkepuk / deze steen / brengt geluk (Lauraine van der Werff)
28. Zoeken naar zeldzaam / schemerroot in groen geheim / klere....blik cola (Ruben van den Brink)
29. Mijn zusje is doof / ik kan horen / toch zijn wij hetzelfde / als tweeling geboren (Petra van Wanrooij)
30. Rosmalen bij Den Bosch / hoera dan hoeven wij niet zo ver / te fietsen (Peter Thijssen)

MARKT (slot)**Archeologisch onderzoek in 's-Hertogenbosch: de mansio van Arnoud Berwout**

Door Aleike van de Venne

Van oktober 1999 tot en met mei 2003 is in verschillende fasen een archeologisch onderzoek uitgevoerd langs de Berewoutstraat in verband met de geplande nieuwbouw van een appartementencomplex. Het onderzoeksterrein was gelegen op de locatie van het Mariënborgcomplex, in het westen van het historische centrum van 's-Hertogenbosch en omvat een deel van het 19de-eeuwse kloosterterrein. Het terrein was tot kort voor aanvang van het onderzoek in gebruik als parkeerterrein en gedeeltelijk bebouwd met een gebouw van de voormalige

huishoudschool. Bij het veldwerk was ik destijds niet aanwezig. Al ben ik wel gaan kijken toen ik hoorde van een groot gebouw op een massieve fundering van poeren met grondbogen. Dat was erg indrukwekkend. Heel anders dan de kleine huisjes die we in 2003 aantreffen bij het archeologisch onderzoek langs de Snellestraat (daarover het volgende nummer meer). Ik was dan ook erg blij met de opdracht dit oude onderzoek uit te werken.

Vrijwel het gehele gebied van de opgraving ten oosten van de Berewoutstraat blijkt het achterterrein te zijn van een lang perceel aan de Vughterstraat met een breedte van circa 14,5 m. Enkele paalsporen en kuilen duiden erop dat het perceel aan de achterzijde gedeeltelijk bebouwd is geweest. Vervolgens zijn op het achter terrein kort na elkaar twee brede waterlopen gegraven die vooralsnog onbekend waren. Waarschijnlijk is dit gedaan om terrein te kunnen ontginnen en op te hogen, waarbij als het ware 'eilandjes' van opgehoogde grond in gebruik werden genomen tussen de uitgegraven waterlopen in. Asresten, sintels, hardkuilen, brandplekken en sporen van houten bebouwing wijzen op ambachtelijke activiteiten in het eerste kwart van de 14de eeuw, in ieder geval de winning van ijzer uit ijzeroer. De brede waterloop wordt afgedamd met een baksteen muur en gedempt. Wel blijft een Diezetak in noordelijke richting stromen. Dan verschijnt ook de eerste bebouwing met een fundering van baksteen op de huidige rooilijn van de Berewoutstraat.

Arnoud Berwout

Dit huis lijkt tweeschepig en ligt met de nok parallel aan de straat. De bouw van dit huis, samen met de demping van de waterloop en de aanwezigheid van een rij houten paaltjes als perceelsgrens lijken te duiden op de aanleg van de Berewoutstraat. In het tweede kwart van de 14de eeuw wordt een tweede mogelijk tweeschepig huis parallel aan de straat gebouwd. Deze dwarsligging en meerschepige bouw is niet typerend voor de binnenstad, maar lijkt op de bouw van Kempische dorpshuizen. De bouw van het grote stenen huis langs de Berewoutstraat is gestart rond 1350. Interessant is dat in historische bronnen uit 1367 bebouwing op deze locatie wordt genoemd. Het complex blijkt dan in bezit te zijn van Arnoud Berwout. Het complex van Arnoud heeft waarschijnlijk het grootste deel van de noordkant van de Berewoutstraat bestreken.

Twee overzichtsfoto's met muurwerk van de mansio

In een oudere bron uit 1352 beloofde Arnoud, samen met enkele andere vooraanstaande personen, voor het aanzienlijke bedrag van 8000 pond de nieuwe stadsmuur vanaf de Orthenpoort tot de Vughterpoort te zullen onderhouden. Hieruit blijkt dat hij tot de invloedrijke en welgestelde Bosschenaren behoorde. Overigens ontving hij met deze belofte een aantal erven en het recht om tegen de muur aan te bouwen. In 1339/40 en 1365/66 wordt Arnoud Berwout genoemd onder de Bossche schepenen. Waarschijnlijk is Arnoud vóór 10 maart 1384 overleden, omdat zijn zonen Dirk en Arnoud op deze datum huis, erf en rosmolen aan de gebroeders Jan en Gerard van Zeeland verkochten.

Detail van één van de muren met groundbogen.

De muren van het gebouw zijn opvallend breed, zo'n 70 à 80 cm en het heeft een enorme omvang, wel 10 x 20 m. Het grondplan van het gebouw met een interne verdeling in baksteen wijkt af van alle overige bekende grote huizen van rijke patriciërs in 's-Hertogenbosch. Wat wel overeenkomt is de grootte van het huis, de fundering van poeren met groundbogen voor de buitenwanden en de aanwezigheid van een vierkante of rechthoekige beerput.¹ Ook een binnen indeling met een verhouding 1/3 – 2/3 komt wel voor.

Van de eerste fase van de mansio lijken geen vloerniveau's bewaard te zijn gebleven, evenals haardplaatsen. Uit eerder onderzoek naar dit type huizen blijkt de begane grond vaak te zijn voorzien

van een leemvloer, terwijl de woonvertrekken zich op de eerste verdieping bevonden.² Dit lijkt ook het geval te zijn bij deze mansio.

Bovenhalhuis

Hoewel uit 's-Hertogenbosch geen parallel van een woonhuis met stenen binnenwanden bekend is, is in Utrecht naast de Domtoren wel een enigszins vergelijkbaar gebouw aangetroffen met een fundering van tufsteen. Dit huis heeft waarschijnlijk gediend als bisschoppelijk 'ontvanggebouw'. Het was dus geen woonhuis, maar een gebouw met een representatief karakter. De afmetingen bedroegen 7,6 x 17 m, met een datering van de 13de eeuw tot 1540. Boven de begane grond met binnenmuren bevond zich op de eerste verdieping een zaal die door middel van een reeds bestaande traptoren toegankelijk was. Mogelijk bevond zich daarboven nog een zolder.³ Het gebouw wordt door Groll ingedeeld bij de zogenaamde bovenhalhuizen, met de woonruimte op de verdieping (net als in woontorens).⁴ Huizen van dit type komen vooral voor in Frankrijk en Engeland in de 12de en 13de eeuw. De invloed uit deze landen naar Nederland is gering geweest, doordat in deze periode nog nauwelijks stenen huizen werden gebouwd. Daarnaast was de bouwstijl in Nederland meer op de Rijnstreek gericht. Overigens zijn voorbeelden van na 1300 niet bekend bij Temminck Groll.⁵

¹ Janssen 2002, 142-144.

² Janssen 2002, 143.

³ Temminck Groll 1963, 20-21.

⁴ Temminck Groll 1963, 6.

⁵ Temminck Groll 1963, 29.

Mogelijk heeft Berwout of de bouwer elders een bovenhalhuis gezien en heeft hij zich hierdoor laten inspireren. De hoofdmaten van het bovenhalhuis liggen meestal rond de 7 x 14 m met een muurdikte van 90 cm. De mansio van Berwout meet ruim 10 x 20 m, wat aanzienlijk groter is.

Hiermee wijkt de afmeting van het huis af van het doorsnee bovenhalhuis en heeft het meer de afmeting van de meestal wat latere 'weerganghuizen'. Bij weerganghuizen gaat het muurwerk van de lange gevels tot boven de

dakvoet op en geeft de indruk van een zekere weerbaarheid.⁶ Wat wel overeenkomt met de bovenhalhuizen is het ontbreken van een kelder. De begane grond heeft waarschijnlijk de opslagfunctie gehad. Bij bovenhalhuizen komen wel eens stenen binnenmuren voor, zeker wanneer overwelling werd toegepast, hoewel die ook op losse steunpunten rustte. De trappen konden eenvoudig blijven door een korte overbrugging van straatpeil naar vloerpeil van zo'n 3 tot 4 m. Deze trappen konden zowel buitenshuis als binnenshuis worden gesitueerd. Traptorens komen niet voor, behalve bij het gebouw in Utrecht, waar een trap uit een oudere fase is gebruikt. Stookplaatsen bevonden zich in de meeste gevallen in een zijgevel. Het muurwerk is steeds van natuursteen, omdat het type woning in onbruik raakte als baksteen zijn intrede doet. Ook hier vormt de mansio van Berwout weer een uitzondering. Algemeen werd bij deze huizen het evenwijdig aan de langste muren gelegen zadeldak toegepast, met de nok loodrecht op de voorgevel. Overigens zijn de meeste van deze huizen door rijke kooplieden bewoond. Namen van adellijke heren of families zijn er niet aan verbonden, wel een enkele keer kerkelijke heren.⁷

In de opvolgende periode in de middeleeuwen en 16de eeuw vindt verdichting van de bebouwing plaats en raakt de gevellijn gesloten. In de 16de eeuw wordt voor het eerst bebouwing gesloopt ten zuiden van de mansio om plaats te maken voor een straatje dat toegang gaf tot het dan samengevoegde terrein van de mansio aan de Berewoutstraat en huizen aan de Vughterstraat. Ook ten noorden van de mansio lijkt een gedeelte van de bebouwing te zijn gesloopt en breidt de bebouwing op het achterterrein zich uit tot de Diezetak. In de tweede helft van de 17de eeuw is de situatie langs de Berewoutstraat rigoureus veranderd. Alle bebouwing langs de Berewoutstraat werd gesloopt. Hiervoor in de plaats kwamen merendeels kleine huisjes met kleine keldertjes terug. Alleen de begrenzing van het perceel van de mansio en dat ernaast blijven grotendeels onveranderd.

Literatuur:

- Janssen, H.L., 2002: Patrician and Aristocratic Town Residences in 's-Hertogenbosch c. 1250 – c. 1550 – The archaeological evidence, in: *Medieval Europe Basel 2002. Centre, region, periphery. Volume 2*, Hertingen, 140-148.
- Temminck Groll, C.L., 1963: *Middeleeuwse stenen huizen te Utrecht en hun relatie met die van andere Noordwest-Europese steden*, 's-Gravenhage.

Overzicht van de 17de-eeuwse huisjes met keldertjes langs de Berewoutstraat

⁶ Temminck Groll 1963, 48.

⁷ Temminck Groll 1963, 29-31.

Markt 77: De Moriaan

Door Tamara Nadibaidze

Aan de Bossche Markt staat een prachtig, oud gebouw dat niet echt opvalt in het straatbeeld. Maar het is wel een van de oudste bakstenen gebouwen van Nederland. Achter deze gevel schuilt een rijke geschiedenis. Wij gaan vanaf het begin beginnen. Volgens de Bossche kroniekschrijver Cuperinus ($\pm 1500 - \pm 1560$) werd het al omstreeks 1174 gebouwd.

De bouwgeschiedenis

De precieze leeftijd van de Moriaan is onduidelijk maar de bouwhistorici

De voorgevel van de Moriaan vóór de restauratie in de jaren 60.

plaatsen het huis in de vroege 13de eeuw, wat voor Nederlandse begrippen een uitzonderlijke datering is. De Moriaan is gebouwd als een breed zaalhuis met een deels boven het maaiveld gelegen kelder. Het huis bezat boven kelderniveau een houten achtergevel tussen stenen zijmuren.

De huidige voorgevel, met romano-gotische kenmerken, is pas in een tweede bouwphase tot stand gekomen. Het gebouw heeft spitse ramen en een rond torentje en beschikt over een oud type kelder die half boven en half onder de grond is gelegen. De kelder heeft een houten zoldering, ondersteund door randbalken op natuurstenen consoles en een middenbalk op stenen kolommen; ook andere vroege stenen zaalhuizen hadden dergelijke kelders. De zaal boven de kelder is ingrijpend gewijzigd in het eerste kwart van de 14de eeuw. De insteekvloeren aan voor- en achterzijde zijn weggehaald en de zoldervloer is verlaagd.

De Moriaan aan de Markt anno 2016

Van alle markten thuis

De Moriaan heeft vele eigenaren en functies gehad. Volgens de kroniekschrijver Cuperinus werd De Moriaan gebouwd door de stichter van de stad, hertog Hendrik I. In de veertiende eeuw is de belangrijke familie De Rover eigenaar van het pand. Zij zouden anderhalve eeuw eigenaar blijven. Het huis is niet gespaard gebleven tijdens de grote stadsbrand in 1419; De Moriaan werd gedeeltelijk verwoest. In 1539 kocht Jan van Gorcum het pand. Hij was lakenverver van beroep.

Tijdens de beeldenstorm in 1566-1567 hielden de hervormden er hun geheime bijeenkomsten. Het pand kende verschillende vluchtwegen wat bijzonder goed van pas kwam voor deze verboden bijeenkomsten. In de jaren rond het Schermersoproer (1579) woonde bisschop Metsius er. Tussen 1673 en 1681 hielden de lutheranen er hun diensten.

Interieur Moriaan 1962

Het pand werd ook gebruikt als 'speelhuys' (1600-1610), hulpkazerne (1622) en als pakhuis voor marktkramen en winkel. In 1834 werd het pand gekocht door mr. P.S. van Son, president van het Gerechtshof. Een jaar na zijn dood werd het pand in 1876 verkocht aan de bankier Jan van Rijckevorsel, die tevens consul van België was.

Van de slopershamer gered

In de vijftiger jaren dreigde sloop van het pand. Een groot winkelbedrijf wilde op die plek een groot en modern gebouw neerzetten. Dankzij de vele protesten werd het pand gered; de gemeente werd eigenaar en liet het pand tussen 1963 en 1967 restaureren onder leiding van C.J.M. van der Veken, waarbij het de huidige uitstraling kreeg. Toen is ook het achterste deel van de kapconstructie toegevoegd en zijn de vensternissen en schietsleuven in de voorgevel, de trapgevel, de weergang en het spietorentje aangebracht. Sinds 1963 is de VVV hoofdgebruiker en in de kelder is Café 79 gevestigd.

Kelder Moriaan 1962

Waar komt de naam Moriaan vandaan?

Al jaren wordt naarstig gezocht naar de herkomst van de naam De Moriaan. Volgens Jan Bruens (directeur van de VVV, 1951-1988) woonde in de 17de in dit gebouw een vooraanstaande bakkersfamilie die bekend stond om zijn uitstekende patisserieën. Op een dag werd in de keuken iets nieuws uitgevonden: een gebakje dat volgens een klant op de kop van een Moor leek. Daaruit zou dan later de chocolade bol zijn voortgekomen. Het verhaal van Bruens klinkt leuk maar is, zoals bekend, van begin tot eind verzonnen..... Maar; wie het wel weet mag het zeggen!

Literatuur:

- Jaarboek Monumentenzorg 1996. Monumenten en bouwhistorie(1996)
- Monumenten in Nederland. Noord-Brabant(1997)
- CuBa-Cultureel Brabant
- <http://www.bossche-encyclopedie.nl>

Foto's: Wikimedia commons

Integraal werken op beleidsniveau vanuit Afdeling Erfgoed

door Annalies de Graaf

Binnen de gemeente 's-Hertogenbosch werken we als collega's en afdelingen natuurlijk samen om ons werk zo goed mogelijk te kunnen doen. We hebben allemaal ons eigen metier van waaruit we handelen, om vervolgens gezamenlijk tot een totaalafweging te komen. Waar de inhoud aanvullend is, of niet strijdig met elkaar, is dat geen probleem. Het komt echter ook voor dat we als gemeentelijke afdelingen verschillende belangen hebben of verschillende beleidsdoelstellingen. Al sinds een tijdje zijn we vanuit Afdeling Erfgoed met een aantal afdelingen bezig om onze doelstellingen op beleidsniveau te laten sporen. Dat geeft meer duidelijkheid aan de voorkant en geeft ook de mogelijkheid om bepaalde consequenties van het gemeentelijk beleid

Foto: www.heeldenbosch.nl

van tevoren goed te belichten en te beoordelen, zonder al in concrete situaties te moeten denken. Twee voorbeelden van meer integraal werken op beleidsniveau vanuit Afdeling Erfgoed betreffen het toepassen van zonnepanelen op monumenten en in de beschermde stads- en dorpsgezichten en het honoreren van verzoeken voor groen op de gevel bij monumenten en panden in het beschermd stadsgezicht.

Zonnepanelen

Met o.a. afdeling Milieu zijn we in gesprek gegaan om zowel de gemeentelijke doelstelling van de klimaatneutrale stad te realiseren als die van het behoud van de cultuurhistorische kwaliteit van de stad. Deze doelstellingen bijten elkaar nogal eens, bijvoorbeeld bij de toepassing van zonnepanelen. Op dit specifieke onderdeel hebben we een gezamenlijke beleidsnotitie geschreven om het beste van alle twee te realiseren.

Zo is de insteek dat we in sommige beschermde gebieden of op sommige beschermde panden zonnepanelen kunnen toestaan, omdat de cultuurhistorische waarden daar niet (te zeer) in het geding zijn.

Uitzicht over de historische binnenstad van 's-Hertogenbosch, gezien vanaf de Sint Jan. Foto: www.youropi.com

Waterstraat 's-Hertogenbosch: Zijgevel parkeergarage Wolvenhoek. Voorzien van klimop, initiatief van Degroenestad.nl Foto: Eric Visser op twitter

Op andere plekken of panden is plaatsing vanuit cultuurhistorie gezien uitgesloten. Wat ons betreft zijn we hierin strenger in de historische binnenstad dan bijvoorbeeld in de Muntel, omdat sprake is van een heel verschillend dakenlandschap. Het historisch gegroeide dakenlandschap in de binnenstad is zo bijzonder en over zo'n lange periode ontstaan, dat dat een ander, strikter beoordelingsregime vraagt. Bovendien zijn veel daken in de binnenstad bijvoorbeeld vanaf de Sint Jan of het JBAC (en dus openbaar) zichtbaar.

Door steeds met elkaar vanuit de twee verschillende gemeentelijke doelstellingen te kijken, komen we tot meer invalshoeken en alternatieven. Er lijkt meer nuance mogelijk, en ook het nut van alternatieven wordt duidelijker. Waar voor de één meer ruimte komt, krijgt de ander dat op een andere manier weer terug. Bijvoorbeeld: het nut van het realiseren van het alternatief van afdeling Milieu om grote platte daken (van kantoren of industriële gebouwen) vol te leggen met zonnepanelen die door bewoners die op hun eigen dak geen zonnepanelen kunnen of mogen plaatsen, zijn gekocht, is vanuit onze gezamenlijke exercitie nog sterker gebleken.

Een ander voorbeeld van integrale beleidsvorming betreft verzoeken van particulieren of bedrijven die hun gevel willen aankleden met groen. Vanuit afdeling Openbare ruimte en Verkeer vaak zeer welkom, vanuit Afdeling Erfgoed niet altijd.

Groen kan uiteraard bijdragen aan de kwaliteit van het openbaar gebied en bijdragen aan een prettige leefomgeving, maar niet als het afbreuk doet aan een monumentale gevel of als het in het historische, stedelijke beeld niet past. Ook op dit thema hebben we ervoor gekozen om bepaalde uitgangspunten te benoemen, zodat vooraf duidelijk is waar groen geen probleem is en waar wel.

Daarbij spreken we ook af dat altijd gekeken wordt naar mogelijke alternatieven. Het helpt daarbij als we elkaars invalshoeken kennen en begrijpen.

Op deze manier proberen we als afzonderlijke afdelingen gezamenlijk een stapje extra te zetten voor meer kwaliteit en zorgvuldigheid, om verschillende doelstellingen te halen zonder daarbij afbreuk te doen aan de eigen doelstellingen.

Tentoonstellingen

Door Tamara Nadibaidze

<p>Museum het Valkhof, Nijmegen</p> <p>Gladiatoren, helden van het Colosseum</p> <p>Te zien t/m 5 maart 2017</p> <p>Er zijn bijzondere vondsten te zien uit het grootste amfitheater ter wereld: het Colosseum in Rome. Door de unieke samenwerking met het Colosseum kan Museum het Valkhof prachtige voorwerpen uit Italië tonen: reliëfs, schilderijen, bouwsculpturen, wapenrusting en de “merchandising” van vroeger, waarop de helden staan afgebeeld, aangevuld met belangrijke stukken uit gerenommeerde musea in Noordwest Europa.</p>	<p>Van Abbemuseum, Eindhoven</p> <p>De jaren 80 – Begin van het nu?</p> <p>Te zien t/m 25 september 2016</p> <p>De jaren 80 – Begin van het nu? is een verkenningstocht langs de jaren 80 vanuit verschillende Europese perspectieven. De gevarieerde mix van kunstwerken, muziek, televisiefragmenten, drukwerk en archiefmateriaal toont via culturele ontwikkelingen een reeks van sociaalpolitieke thema's.</p>
<p>Gemeentemuseum Helmond</p> <p>Yinka Shonibare MBE</p> <p>Te zien van 11 juni t/m 12 februari 2017</p> <p>De Brits-Nigeriaanse kunstenaar Shonibare is vooral bekend vanwege het gebruik van stoffen en dessins van de Helmondse textiel fabriek Vlisco in zijn werk. Deze zogeheten 'Dutch wax' functioneert in zijn installaties als symbool van en herinnering aan het proces van kolonisatie en dekolonisatie.</p>	<p>Kunstlocatie Würth, 's-Hertogenbosch</p> <p>Waaanzin en werkelijkheid</p> <p>Te zien t/m 29 januari 2017</p> <p>Francisco Toledo (1940, Juchitán, Oaxaca) is één van de meest succesvolle kunstenaars van Mexico. Voor Toledo zijn mythen illustraties van het denkbeeldige en is het een manier van kijken naar het leven. Vreemde wezens en dieren zijn vaak onderwerp van zijn kunstwerken, ze doen hem denken aan de tropische temperaturen van zijn thuisland, zoals schorpioenen, spinnen, schildpadden en vlinders.</p>

Waar zijn we mee bezig: Karrenstraat 16 en Kerkstraat 14

Door Maarten Endeman

Kort voor het ingaan van de vakantieperiode zijn op de valreep nog enkele panden onderzocht. Twee hiervan in de Karrenstraat zullen velen wel kennen van de met tape beplakte ramen. Het boompje dat wortel had geschoten achter de klokgevel van nr. 16 is onlangs verwijderd.

Karrenstraat 14 en 16

Karrenstraat 14

Dat huizen met een wat verwaarloosd uiterlijk ook binnen vaak een niet al te vrolijke aanblik bieden, zal niemand verbazen. En de net beëindigde ontmanteling droeg daar zeker aan bij. Zowel de balklaag van de verdieping als de zolder waren door het verwijderen van vloeren en plafonds in het zicht en een intrigerend samenstel van verbouwingen. Omdat er maar weinig tijd was om te documenteren, werd besloten om de balklagen fotogrammetrisch vast te leggen. Deze techniek bestaat al geruime tijd, maar is met digitale fotografie en nieuwe computerprogramma's een stuk toegankelijker geworden. Voordeel is dat maar een paar maten genomen hoeven te worden en verder heel veel foto's. De computer zoekt vervolgens de overlap tussen de verschillende foto's en maakt er met de gemeten waarden een maatvast driedimensionaal beeld van. Dat moet dan daarna nog wel worden overgetrokken in een tekenprogramma.

Hoe Karrenstraat 14 zich bouwhistorisch had ontwikkeld was niet direct duidelijk. Onder andere de grotendeels gepleisterde muren vertroebelden het beeld. Zeker is wel dat het huis in de 17de en waarschijnlijk vroege 19de eeuw enkele ingrijpende verbouwingen heeft gekend. Vermoedelijk in de laatste fase maakte men op de verdieping een voorkamer. Naar de mode van die tijd moest hierin een vlak plafond komen. Besloten werd om de eerste moerbalk te verplaatsen en op de zoldervloer te leggen. In plaats van er op werden vervolgens de kinderbinten er onder gehangen. In zijn oorspronkelijke middeleeuwse vorm lijkt het huis vier balkvakken diep te zijn geweest, zonder de kenmerkende opdeling door een brandmuur. Daarmee zou het vergelijkbaar zijn met de ingestorte huizen Markt 31 en 33.

De verdieping van Karrenstraat 14.

Dit soort huizen is tot nu toe nauwelijks onderzocht. Een snelle inventarisatie op de bouwblok kaarten doet vermoeden dat het type buiten de hoofdstraten niet ongewoon moet zijn geweest.

Kerkstraat 14

Het andere huis dat met enige spoed moest worden onderzocht was het pand Kerkstraat 14. De aannemer die bezig was in Kerkstraat 10 had het op de begane grond gedeeltelijk ontmanteld en tijdelijk in gebruik als opslag en werkplaats. Door alle spullen, plafonds en resterende voorzetwanden in de kelder was een fotogrammetrische opname hier geen optie. Bouwsporen moesten daarom op de klassieke manier met de hand worden ingemeten.

Bijzonder aan Kerkstraat 14 is de L-vormige plattegrond, waarbij achter Kerkstraat 12 langs is gebouwd. Beide huizen zijn dan ook waarschijnlijk gelijktijdig gebouwd, waarbij nr. 12 het soort woning als Karrenstraat 14 moet zijn geweest en nr. 14 een geknikt Bosch woonhuis. Het huis was al eerder bezocht, maar nu bleek dat ook onder het voorhuis een kelder aanwezig was. Anders dan gebruikelijk hadden deze kelder en de kelder onder het achterhuis een overwelling met zogenaamde troggewelven. Daarbij worden op regelmatige afstand bogen gemetseld met dwars ertussen kleine vlakke gewelfjes. Deze vorm van gewelven is in de middeleeuwen vrij zeldzaam. De meeste huizen hadden kelders met tongewelven. In zowel de voor- als achterkelder werden oorspronkelijke stookplaatsen gevonden. Hiervan was de schouw in de achterkelder zelfs nog grotendeels aanwezig. Deze kennis is waardevol bij het toetsen van bouwplannen in de toekomst.

Kerkstraat 14

Uit de balklaag van Kerkstraat 14 zijn monsters genomen voor dendrochronologisch onderzoek. Dat heeft een datering opgeleverd in 1419. Het huis zal dus direct na de stadsbrand van dat jaar zijn gebouwd. Behalve een datering geven de balklagen ook inzicht in een typisch Bosch verschijnsel. Gebleken is dat voor de middeleeuwse balklagen in de stad verschillend hout naast elkaar werd gebruikt. Op die manier werd een onderscheid gemaakt tussen belangrijke en minder belangrijke vertrekken in het huis. Zo werden bijvoorbeeld boven de binnenhaard waar werd gekookt kinderbinten gelegd van recht gehakte stammetjes. De balklagen boven de voorliggende winkelruimte of kamer in het achterhuis werden daarentegen uitgevoerd met gezaagde balkjes. Behalve met de bewerking van het hout werd het verschil ook met het aantal kinderbinten uitgedrukt. Dit laatste is in extreme mate het geval in Kerkstraat 14. Want waar in het voorhuis met negen kinderbinten werd volstaan, liggen er in het achterhuis zestien! Het verschil is des te opvallend omdat het achterhuis maar iets breder is dan het voorhuis en minder diepe balkvakken heeft. Voor de extra sjiek was ook spreidseel tussen de kinderbinten gelegd.

De kelder onder het voorhuis van Kerkstraat 14

Gezocht: vrijwilligers voor het team Bouwhistorie

Door Maarten Enderman

Het team Bouwhistorie zoekt vrijwilligers om het bouwhistorisch archief te digitaliseren.

Al geruime tijd bestaat de wens om alle bouwhistorische gegevens die door de jaren heen zijn verzameld digitaal te ontsluiten. Het archief bestaat nu uit mappen en dozen met veldwerken, bouwtekeningen en verslagen, geordend op adres. Van sommige panden zijn delen gescand, maar veel is alleen op papier beschikbaar.

Team bouwhistorie wil een groep vrijwilligers samenstellen die zich bezig gaat houden met het inventariseren en digitaliseren. Het werk bestaat in de eerste plaats uit het ordenen van de veldwerken en tekeningen en vervolgens het scannen daarvan. Enig ruimtelijk en bouwkundig inzicht is daarbij handig en maakt het uitzoeken ook interessanter.

Lijkt dit iets voor jou? Neem dan contact op met:

Harrie Boekwijt: h.boekwijt@s-hertogenbosch.nl of Maarten Enderman: m.enderman@s-hertogenbosch.nl

Gevonden op Pinterest

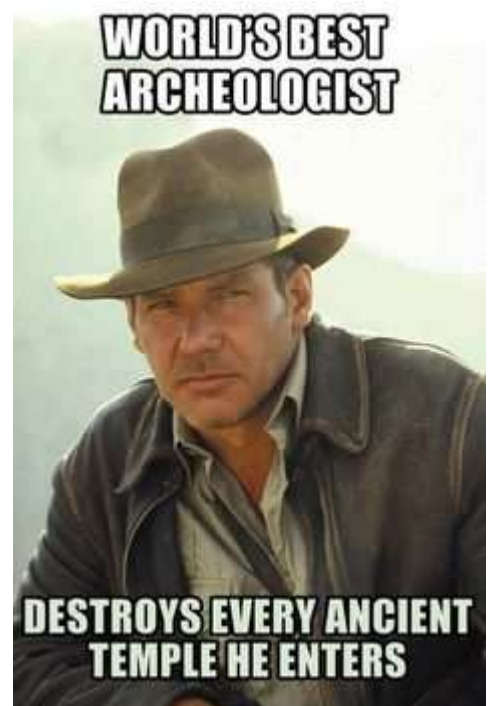
Door Len Janssens

Soms kom je leuke dingen tegen op het internet. : Op <https://nl.pinterest.com/rachelcockett/museum-labels-instructive-signs/> vond ik bijvoorbeeld de symbolen die we in het Groot Tuighuis op de toiletdeuren hebben geplakt, en nog wat meer aardigheidjes.

Male and female toilet signs at the Groot Tuighuis, s Hertogenbosch, during the Jheronimus Bosch 500 celebrations, 2016.

Bewaard door Rachel Cockett

Help ook mee met de Open Monumenten Dag 2016!

Op 10 en 11 september zijn er weer de Open Monumentendagen. Het is voor de afdeling Erfgoed de grote dag om zich te presenteren aan de monumentenliefhebbers in onze stad. En dat is elk jaar een succes. Vorig jaar waren er meer dan 20.000 bezoeken afgelegd in de opengestelde monumenten. Ook in ons gebouw ontvangen we dan veel bezoekers. Het enthousiasme van de bezoekers is hartverwarmend als je houdt van monumenten en archeologie. En dat doen we bij Erfgoed.

Elk jaar zijn er in het weekend mensen nodig die bezoekers wegwijs maken en rondleiden. Gelukkig zijn er een aantal rondleiders die iets kunnen vertellen over wat er in de vitrines staat, maar we hebben veel meer mensen nodig.

Wij willen alle medewerkers en vrijwilligers van de afdeling vragen om op **zaterdag 10 en zondag 11 september enkele uren** aanwezig te zijn. Zo heeft iedereen zelf nog tijd over om andere locaties tijdens de Open Monumentendagen te bekijken. **Ook zoeken we nog vrijwilligers die in een ander pand willen staan.** Interesse? Neem zo snel mogelijk contact op met Celestine (c.vugts@s-hertogenbosch.nl)

Colofon

De kwartaaluitgave Plus Ultra wordt gemaakt door en voor vrijwilligers en medewerkers van de afdeling Erfgoed van de gemeente 's-Hertogenbosch. Van de voorloper van dit blad, het Vrijwilligersbulletin BAM (Bouwhistorie, Archeologie en Monumenten) verschenen tot en met december 2015 in totaal 15 nummers. Door de samenvoeging van de drie gemeentelijke diensten BAM, Stadsarchief en Vestingwerken tot één afdeling Erfgoed werd ook het vrijwilligersblad een gezamenlijke uitgave die vanaf nummer 16 (april 2016) verschijnt onder de nieuwe naam Plus Ultra.

De hele afdeling Erfgoed wordt (gefaseerd) ondergebracht in Het Groot Tuighuis aan de Bethaniestraat 4, 5211 LJ 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-6155476. Ook de redactie van Plus Ultra is hier gehuisvest.

Totdat de samenvoeging gereed is, blijft het bezoekadres van het Stadsarchief: Bloemenkamp 50, 5211 XK 's-Hertogenbosch. Tel.: 073-615 52 95

Redactie

De redactie en opmaak is in handen van vrijwilligers. De redactie bestaat uit:

Hoofdredacteur: Len Janssens (info@allesenorde.nl) (tevens opmaak)

Redactieleden: Ed Hupkens en Tamara Nadibaidze.

Auteursrechten

Niets uit deze uitgave mag worden gekopieerd en/of verspreid zonder uitdrukkelijke toestemming van de auteur of rechthebbende. Neem contact op met de redactie via info@allesenorde.nl.

Aan dit nummer werkten mee:

Angelo Andrea, Hans van Boxtel, Huibert Crijns, Maarten Enderman, Annalies de Graaf, Ed Hupkens, Len Janssens, Eva van 't Klooster, Tamara Nadibaidze, Aleike van de Venne,

Suggesties, vragen, opbouwende kritiek en andere bijdragen om Plus Ultra nog beter en aantrekkelijker te maken zijn altijd van harte welkom. Ook zien we graag initiatieven tot het leveren van een eigen artikel tegemoet. Neem daarvoor contact op via email met Len Janssens: info@allesenorde.nl.